

«Δημήτρια»: ένας πολυσήμαντος θεσμός στο χώρο και το χρόνο της Βυζαντινής Θεσσαλονίκης

**Αμαλία Κ. Ηλιάδη, φιλόλογος-ιστορικός, Διετής
Μεταπτυχιακό Δίπλωμα Βυζαντινής Ιστορίας από το Α.Π.Θ.,
Διευθύντρια 5^{ου} ΓΕΛ Τρικάλων.**

Α) Η διαμόρφωση της λατρείας του Αγίου Δημητρίου και τα «Δημήτρια» ως τον 12ο αιώνα μ.Χ.

Η λατρεία του Αγίου Δημητρίου ανάγεται στον 4ο μ.Χ. αιώνα, την εποχή του Λεοντίου, ενώ ως πολιούχος και προστάτης της πόλης εμφανίζεται απ' τον 6ο αιώνα, όταν αρχίζουν οι επιδρομές των Σλάβων. Οι χριστιανοί κάτοικοι θεωρούν θαυματοποιό το ιερό λείψανο του και πιστεύουν πως ο Άγιος κατοικεί ανάμεσα τους. Τον θεωρούν πρότυπο αυτοθυσίας για την πατρίδα και σωτήρα της πόλης. Στη μορφή του αποτυπώνουν τις αρετές του ήρωα, του ιδανικού παλικαριού, του υπέρμαχου υπερασπιστή της πίστης και της πατρίδας. Στις κρίσιμες στιγμές της πόλης, σύμφωνα με τη λαϊκή πίστη, «επεμβαίνει» ο ίδιος για να την προστατέψει: Πότε περπατάει πάνω στη θάλασσα και σηκώνει τρικυμίες για να καταποντίσει τους εχθρικούς στόλους, πότε, σαν στρατιώτης ή σαν καρδάρης, ανεβαίνει στα τείχη και τρέπει σε φυγή τους βαρβάρους. Σώζει την πόλη από κάθε καταστροφή και συγχρόνως προστατεύει τους κατοίκους από αρρώστιες, πείνα και λοιμούς. Οι Θεσσαλονικείς βλέπουν τον Άγιο με τα μάτια τους, αλλά και οι ίδιοι οι εχθροί ομολογούν με τρόμο την παρουσία του Αγίου Δημητρίου. Οι θαυματουργικές ιδιότητες του ιερού λειψάνου του, το μύρο που αναβλύζει και η σωτηρία της πόλης από τους βαρβάρους, Γότθους, Σλάβους, Πέρσες, Βουλγάρους, Άραβες, Σαρακηνούς, Νορμανδούς, Φράγκους..., που τριακόσια χρόνια λεηλατούν την πόλη, καθιστούν πολλούς πιστούς προσκυνητές του τάφου του.

Όλα αυτά τα γεγονότα, από τη μια τον μεταμορφώνουν από ευσεβή χριστιανό σε πολεμιστή και ύπατο, ενώ από την άλλη συνδέουν το όνομα του με την τύχη της πόλης. Η λατρεία των κατοίκων προς τον Άγιο είχε διπλό χαρακτήρα: ενσάρκωνε το θρησκευτικό και το πατριωτικό αίσθημα. Τους μόχθους και τις κακουχίες, την παράδοση, τους μύθους, τα ήθη και τα έθιμα των Θεσσαλονικέων. Η Θεσσαλονίκη «είχε φύλακα άγρυπνον, τον υπερένδοξον προστάτην και υπέρμαχον αυτής τον Μεγαλομάρτυρα Άγιο Δημήτριο».1

«Απειροί ήταν οι θησαυροί, τα ιερά σκεύη και κειμήλια, όλα τα καλλιτεχνήματα που στόλιζαν τον περίλαμπρο ναόν, ο οποίος και σήμερα

ακόμη είναι μουσείο της Βυζαντινής τέχνης».2 Όλοι αυτοί οι θησαυροί που βρίσκονταν μέσα στο ναό ήταν τάματα, δηλαδή τεκμήρια της πίστης, της ευγνωμοσύνης και της ευλάβειας των κατοίκων της πόλης. Αποδεικνυαν μια προσωπική σχέση του κάθε πιστού με τον Άγιο, ενώ συγχρόνως μας «δείχνουν» τους κοινωνικούς θεσμούς, τις ατομικές συνήθειες -ανάλογα με το τάμα- και τις πεποιθήσεις των κατοίκων. Καθοριστικός παράγοντας των ταμάτων ήταν όχι τόσο το υλικό κατασκευής, μα η πρόθεση γι' αυτήν την ίδια «τάξη» προσφοράς. Τα τάματα αυτά πολλές φορές μετατρέπονταν σε δημόσιο λαϊκή τελετουργία που εκτυλισσόταν κυρίως στη γιορτή του Αγίου.

Η φήμη του Αγίου με την πάροδο του χρόνου ξεπερνάει τα κάστρα της πόλης και ξεχύνεται σε όλη την αυτοκρατορία. Συγχρόνως, η ακτινοβολία της πόλης της Θεσσαλονίκης ως εμπορικού και καλλιτεχνικού κέντρου επηρεάζει τους σλαβικούς λαούς της Βαλκανικής. Με τους Κύριλλο και Μεθόδιο ο κόσμος των Σλάβων εισέρχεται στην οικογένεια των λαών της Ευρώπης, ενώ συγχρόνως η λατρεία του Αγίου Δημητρίου θα εξαπλωθεί στη Σερβία, στη Βουλγαρία και στη Ρωσία.3

Η ίδια η λατρεία, όμως, του Αγίου Δημητρίου δημιούργησε και ανταγωνισμούς μεταξύ των πόλεων του Ιλλυρικού, Σιρμίου και Θεσσαλονίκης, καθώς μνημονεύεται και στην ιστορία και των δύο πόλεων.4 Ο ανταγωνισμός τους οφείλεται τόσο σε πολιτικούς όσο και σε θρησκευτικούς λόγους. Από τη μια μεριά ο Μαξιμιανός, όταν ανέλαβε τη διοίκηση του Αίμου, στην αρχή έκανε πρωτεύουσα της επαρχίας του το Σίρμιο, ενώ αργότερα τη Θεσσαλονίκη. Από την άλλη, η Κωνσταντινούπολη, στην προσπάθεια της να προσαρτήσει εκκλησιαστικά τα εδάφη του Ιλλυρικού και συγχρόνως να επιβάλλει το κύρος της σε θέματα ιδεολογικά και θρησκευτικά, ενίσχυε τους ανταγωνισμούς αυτούς. Επίσης, σ' αυτό το ιδεολογικό πλαίσιο και μ' αυτό το σκεπτικό, δεν πρέπει να θεωρηθεί τυχαία και η αντιπαράθεση μεταξύ του μονομάχου Λυαίου από το Σίρμιο και του νεαρού Νέστορα από τη Θεσσαλονίκη, καθώς και η νίκη του Νέστορα, γεγονότα που καθρεφτίζουν την ανταγωνιστικότητα μεταξύ των δύο πόλεων.

Η αγάπη που έτρεφαν οι Θεσσαλονικείς προς τον Άγιο, η ευλάβεια και η λατρεία τους, οδήγησε στην καθιέρωση γιορτής προς τιμήν του. Οι γιορτές αυτές αποτελούνταν από εκκλησιαστικές τελετές με θρησκευτικό περιεχόμενο και από λαϊκές με πνευματικό – αθλητικό περιεχόμενο αλλά και εμπορικό χαρακτήρα. Τα πρώτα χρόνια η εμποροπανήγυρη γινόταν αρχικά στην περιοχή γύρω από το ναό του Αγίου, ενώ αργότερα, όταν η γιορτή απέκτησε μεγάλη φήμη και πλήθος Ελλήνων και ξένων με τα προϊόντα τους κατέλυαν στην πόλη, οι εμπορικές «γιορτές» πρέπει να μεταφέρθηκαν έξω από την πόλη. Ο Φαίδων Κουκουλές υποστηρίζει πως αυτό γινόταν από τη μια για να υπάρχει ο κατάλληλος χώρος για τα

εμπορεύματα της πανηγύρεως και από την άλλη για λόγους ασφάλειας, γιατί, κατά τις γιορτές αυτές μαζί με τους εμπόρους και τους ξένους, πολλές φορές έρχονταν στην πόλη και κατάσκοποι.⁵ Εξάλλου και ο κώδικας του Ιουστινιανού σε ειρηνική εποχή όριζε οι εμποροπανηγύρεις να γίνονται σε τόπους που θεωρούνται κατάλληλοι από κάθε άποψη.

Από τον Ευσέβιο της Αλεξάνδρειας πληροφορούμαστε πως για να πάει κανείς στην εμποροπανήγυρη έπρεπε να έχει αρκετά χρήματα, ενώ κατά τις εμπορικές συναλλαγές μεταξύ πωλητών και αγοραστών δίνονταν όρκοι και παρατηρούνταν φιλονικίες. Τις ημέρες αυτές της πανηγύρεως η Θεσσαλονίκη άλλαζε όψη. Στις πλατείες της, στην αγορά της, στους δρόμους της, μπορούσε κανείς να συναντήσει κάθε λογής εμπόρους, Έλληνες και ξένους, από την Ιταλία, Ισπανία, Ρωσία οι οποίοι έφεραν τα εμπορεύματα τους για να τα εκθέσουν. Τα εμπορεύματα έφταναν στην πόλη τόσο με πλοία, από τους θαλάσσιους δρόμους, όσο και με καραβάνια από την ξηρά. Υφάσματα, γεωργικά και βιοτεχνικά προϊόντα, αντικείμενα μικροτεχνίας, είδη χαλκού, σιδήρου, μολύβδου, μπορούσε να βρει ο κάθε επισκέπτης. «Απειραι σκηναί μετέβαλον την πεδιάδα εις πόλιν. Το παν ηδύνατο να εύρεις εκεί και να θαυμάσεις» λέει χαρακτηριστικά ο Αδαμάντιος Αδαμαντίου.⁶ Κατά τον Tafel, μάλιστα, «στα Δημήτρια μπορούσε κανείς να βρει ακόμα ρώσικα δέρματα και αυτό το ρώσικο χαβιάρι».⁷ Ο ιστορικός του εμπορίου της Ανατολής W. Heyd γράφει: «Η Θεσσαλονίκη πάντοτε είχε τις πιο εκτεταμένες εμπορικές σχέσεις με Δύση κι Ανατολή. Κτισμένη πάνω στην Εγνατία, στο μεγάλο δρόμο από το Δυρράχιο ως την Κωνσταντινούπολη, ήταν η αρτηρία που τη διέσχισε κάθε μέρα ένα πλήθος από ταξιδιώτες, κι επιπλέον πρόσφερε στα καράβια ένα απέραντο και ασφαλές λιμάνι... Πάντως σε καμιά εποχή του έτους η εμπορική κίνηση δεν ήταν τόσο έντονη όσο κατά την εμποροπανήγυρη του Οκτωβρίου, του πάτρωνος της πόλης. Αυτή την εποχή σχηματιζόταν, σαν από θαύμα, έξω από τις πύλες, μία δεύτερη πόλη σε σειρές από απειράριθμα παραπήγματα...».⁸

Αξιόλογη πηγή για την εμποροπανήγυρη των Δημητρίων μα και για την οικονομική ανάπτυξη της Θεσσαλονίκης αποτελεί ένας διάλογος του 12ου αιώνα που βρίσκεται στη βιβλιοθήκη του Βατικανού με τίτλο «Τιμαρίων ή περί των καθ' αυτών παθημάτων».⁹ Ο διάλογος αυτός εξελίσσεται ανάμεσα στον σοφιστή Τιμαρίωνα και τον άρχοντα Κυδίωνα. Ο Τιμαρίων του διηγείται το ταξίδι του στη Θεσσαλονίκη, ενώ συγχρόνως μιλάει για τα «Δημήτρια», όπως ο ίδιος ονομάζει τις γιορτές που γίνονταν προς τιμή του Αγίου Δημητρίου. Απ' τον «Τιμαρίωνα» πληροφορούμαστε πως παράλληλα με το εμπορικό πανηγύρι ο λαός στα «Δημήτρια» έβρισκε και πολλές διασκεδάσεις: Σχοινοβάτες, γελωτοποιοί, τσαρλατάνοι, μίμοι, θεατρίνοι γύριζαν στις αγορές, στις πλατείες μα και στις συνοικίες, διασκεδάζοντας τον κόσμο. Γυρολόγοι – κυρίως αθίγγανοι- παρουσίαζαν στο πλήθος διάφορα ζώα, όπως μαϊμούδες, ελέφαντες, φίδια, αρκούδες που εκτελούσαν

διάφορα νούμερα και διασκέδαζαν τους θεατές, οι οποίοι κατέβαλαν τη σχετική αμοιβή. Τα ζώα μάλιστα τα οδηγούσαν ακόμα και μέσα στα καπηλειά. Πλανόδιοι μουσικοί ευχαριστούσαν το πλήθος με τους ήχους των μουσικών οργάνων τους. Άνθρωποι σκαρφαλωμένοι σε ξυλοπόδαρα περπατούσαν με γιγαντιαία βήματα πάνω από τα κεφάλια των περαστικών, ενώ συγχρόνως μιμούνταν φωνές ανθρώπων και ζώων. Μιμογράφοι της εποχής έφτιαχναν απλά σενάρια και τα εμπιστεύονταν σε ηθοποιούς, οι οποίοι πολλές φορές μάλιστα, ανάλογα με το κέφι της στιγμής, αυτοσχεδίαζαν. Τα θέματα τους ήταν παρμένα από τη ζωή των απλών ανθρώπων, των ευγενών ακόμα και του κλήρου. Με τη γλώσσα τους καυτηρίαζαν κλεψιές, ψέματα, απατεωνιές, ερωτικές ίντριγκες αλλά συγχρόνως καταπιάνονταν και με κοινωνικά θέματα. Στήνοντας μικρές σκηνές ή γυρίζοντας από γειτονιά σε γειτονιά, πρόσφεραν στο λαό διασκέδαση, που στηρίζονταν από τη μια στο σατιρικό τους πνεύμα και την ελευθεροστομία κι από την άλλη στις εκφραστικές τους ικανότητες και στα επίκαιρα θέματα του ρεπερτορίου τους. Είναι οι πραγματικοί «δραματουργοί» του Χριστιανικού Βυζαντίου, όπου πνευματική γονιμότητα και ελευθερία της ηθικής -ειδικά στις περιόδους των γιορτών- συναντιούνται κάτω από το πνεύμα της ελληνικής διαύγειας και της χριστιανικής πίστης, προσφέροντας θεατρική ευφορία. Οι λαϊκοί αυτοί θεατρίνοι μπορεί να υποθέσει κανείς πως κάνουν την είσοδο τους και στην εκκλησία και μας δίνουν τα περίφημα λειτουργικά δράματα.

Ωστόσο, κατά την εποχή των Δημητρίων μπορούσε κανείς να παρακολουθήσει και αρχαία κλασικά έργα: «μη μόνον εκ των ζώντων ερανιζόμεθα την του αγαθού μάθησιν, αλλά και νεκροίς ομιλούντες, δι' υπαιρίσεως εκείνης, την κατ' αρετήν ζωήν προσεπικτόμεθα».10 Επίσης, αγαπητό είδος στο λαό ήταν τα «άκτα»: παραστάσεις διαμάχης ανάμεσα στο βασιλιά και το λαό, που με απaráμιλλο τρόπο εξέφραζαν την ανάγκη για κοινωνική δικαιοσύνη. Μέσα σ' αυτήν την ατμόσφαιρα δεν έλειπαν βέβαια οι παντομίμες, οι χορευτικές φιγούρες και οι τραγουδιστές που με τα τραγούδια τους εξέφραζαν τους καημούς και τους πόθους του λαού. Είχαν λοιπόν την ευκαιρία τόσο οι Θεσσαλονικείς, όσο και οι άλλοι επισκέπτες της πανηγύρεως να κλείνουν εμπορικές συμφωνίες και συγχρόνως να ψυχαγωγούνται με διάφορες διασκεδάσεις.

Τη Θεσσαλονίκη όμως δεν την επισκέπτονταν μόνο έμποροι και ταξιδιώτες. Τις ημέρες αυτές της γιορτής του Αγίου Δημητρίου έφθναν στην πόλη και πολλοί ευσεβείς χριστιανοί, οι οποίοι πήγαιναν και προσκυνούσαν το ιερό λείψανο του Αγίου που ήταν μια «ακένωτος πηγή θείων μύρων». Το μύρο του Αγίου, σύμφωνα με τις τοπικές παραδόσεις, είχε θαυματουργικές ιδιότητες. Έτσι οι ευλαβείς προσκυνητές που έφθναν από τα διάφορα μέρη έπαιρναν μαζί τους σε ειδικά φιαλίδια -τα λεγόμενα «κουτρούβια»- το μύρο του Αγίου για να τα πάνε στους δικούς τους, ενώ συγχρόνως αφιέρωναν στον τάφο του πλήθος ιερά σκεύη, κειμήλια και καλλιτεχνήματα.

Ο κόσμος που βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη την εποχή αυτή έπαιρνε μέρος στις μεγαλόπρεπες θρησκευτικές τελετές και στις εκκλησιαστικές πομπές, ιδιαίτερα την ημέρα που γιόρταζε ο Άγιος. Η λιτανεία, οι ωραίες μελωδίες, τα φώτα των λαμπάδων, η παρουσία του αρχιεπισκόπου και του αυτοκράτορα, οι άρχοντες της πόλης και το πλήθος των κληρικών έδιναν ιδιαίτερη λάμψη και λαμπρότητα στην πόλη, ενώ ο λαός που ακολουθούσε την πομπή και την όλη θρησκευτική τελετουργία διακατέχονταν από έντονα θρησκευτικά συναισθήματα.

Η γιορτή και εμποροπανήγυρη του Αγίου Δημητρίου που διαρκούσε πολλές ημέρες προκάλεσε το θαυμασμό ολόκληρης της αυτοκρατορίας για τον πλούτο της και το μέγεθός της. Δίκαια η Θεσσαλονίκη γίνεται η Συμβασιλεύουσα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και χαρακτηρίζεται «μεγαλούπολη και πολυπληθέστατη πόλη».

Β) Η μεγάλη ακμή (1300-1430μ.Χ.) – Η ανάπτυξη της πόλης.

Η Θεσσαλονίκη, με την πλούσια λατρευτική της παράδοση και με τη μεγάλη εμπορική της κίνηση, ήταν φυσικό να εξελιχθεί σε αξιόλογο πνευματικό και καλλιτεχνικό κέντρο, όχι μόνο της Βαλκανικής αλλά και ολόκληρης της αυτοκρατορίας. Από την ελληνιστική ακόμη εποχή η πνευματική ζωή της πόλης έχει να επιδείξει μεγάλα ονόματα: τους επιγραμματοποιούς Φίλιππο και Ανάπατρο, τον Επίγονο, το Μακεδόνα Ύπατο καθώς και τον Πολύνεο. Η ακμή αυτή συνεχίζεται φτάνοντας στο αποκορύφωμα της από το 13ο μέχρι τις αρχές του 15ου αιώνα. Οι αιώνες αυτοί σηματοδοτούν τη μεγάλη ακμή στη βυζαντινή περίοδο της Θεσσαλονίκης. Ακμή που σημειώνεται την εποχή που η βυζαντινή αυτοκρατορία έχει χάσει πολλά απ' τα παλιά της εδάφη και η Βασιλεύουσα μεγάλο μέρος από το κύρος της. Η Θεσσαλονίκη, ως πνευματικό και καλλιτεχνικό κέντρο, παίζει σπουδαίο ρόλο ακόμη και στα χρόνια της λατινικής κατοχής. Στα ύστερα βυζαντινά χρόνια του 13ου και 14ου αιώνα γίνεται πόλος έλξης πολλών λογίων της εποχής. Παρατηρείται άνθιση της Ελληνικής παιδείας και προωθείται η Παλαιολογία Αναγέννηση. Η Θεσσαλονίκη βρίσκεται στο επίκεντρο της αυτοκρατορίας και ίσως θα μπορούσε να παρακολουθήσει κανείς, καλύτερα εδώ παρά στην Κωνσταντινούπολη, τις εκφράσεις του τελευταίου βυζαντινού ανθρωπισμού. Η ακμάζουσα αγιογραφική φιλολογία της εποχής αυτής περιέχει πολλά στοιχεία της κλασικής παιδείας της αρχαιότητας. Παράλληλα, οι επιδράσεις της Ανατολής και κυρίως ο μυστικισμός στα θρησκευτικά ζητήματα αρχίζουν να υποχωρούν προς όφελος μιας πιο ορθολογικής σκέψης. Κεντρική μορφή γύρω από την οποία αναπτύσσεται η πνευματική ζωή της πόλης είναι ο Άγιος Δημήτριος: λόγιοι όπως ο Θεόδωρος Μετοχίτης, οι Νικόλαος και Νείλος Καβάσιλας, ο Νικηφόρος Γρηγοράς, ο Δημήτριος Χρυσολωράς, ο Γρηγόριος Παλαμάς, ο Ισίδωρος, ο Γαβριήλ, ο Φιλόθεος Κόκκινος, ο Ιωάννης Αναγνώστης, ο Μ. Παλαιολόγος και άλλοι -πολλοί από τους οποίους ήταν Θεσσαλονικείς- εγκωμιάζουν τον Άγιο Δημήτριο.¹¹ Εκφράσεις από τα έργα του Πλουτάρχου και του

Ισοκράτη διακρίνονται καθαρά στους βίους που έγραψε ο Πατριάρχης Φιλόθεος και στα δύο εγκώμια του Νικολάου Καβάσιλα, ο οποίος χαρακτηρίζει τον Άγιο «ισόθεον φώτα», όπως ονομάζει τον Αγαμέμνονα ο Όμηρος, και αναρωτιέται πως είναι δυνατόν να υμνήσει κανείς τον Άγιο, όταν δεν έχει τα ποιητικά χαρίσματα του Ομήρου. Χαρακτηριστικό των λογίων είναι ότι δεν ενδιαφέρονται να βιογραφήσουν τον Άγιο Δημήτριο μα να του πλέξουν το εγκώμιο, προβάλλοντάς τον, από διαφορετική σκοπιά ο καθένας: Άλλος σαν ιδεώδη πολεμιστή, άλλος σαν ιδεώδη φιλόσοφο, άλλος σαν ιδεώδη μοναχό. Ο Νικόλαος Καβάσιλας τον αποκαλεί «ηγεμόνα», ο Μ. Παλαιολόγος «παμμέγιστο Στρατηγό», ο Γρηγόριος Παλαμάς παρουσιάζει τον Άγιο σαν ιδεώδη ησυχαστή, ενώ ο Ισίδωρος ως πρότυπο πολιτικής συμπεριφοράς.

Στην περίοδο αυτή της μεγάλης ακμής το λόγο του Κυρίου διαδέχεται ο λόγος των αρχαίων Ελλήνων. Ο Μετοχίτης, εγκωμιάζοντας τον Άγιο, αναφέρεται στον Αριστοτέλη, ο Φιλόθεος στο Φίλιππο και ο Γρηγοράς στον Αλέξανδρο. Οι λόγοι κάνουν συνεχώς παραλληλισμό της Θεσσαλονίκης με την αρχαία Αθήνα και όχι με την Ιερουσαλήμ, τη μητρόπολη του χριστιανισμού ή με την Βασιλεύουσα. Επηρεασμένοι από την αρχαία φιλολογία και συγχρόνως γνωρίζοντας το στενό δεσμό μεταξύ Αγίου και Θεσσαλονίκης βρίσκουν ευκαιρία, μιλώντας για τον Δημήτριο, να πλέξουν το εγκώμιο της πόλης. Ο Γρηγόριος Παλαμάς λέει ότι: «η Θεσσαλονίκη χάρη στο Δημήτριο, έγινε πόλη του Θεού και παράδεισος ποτιζόμενη όχι με ύδατα, αλλά με μύρα και προχωράει στη ζωή της, προς την ανατολή του ηλίου της δικαιοσύνης, σαν πλοίο που προωθείται απαλά από τους ανέμους του νότου».12 Ενώ ο Νικόλαος Χούμνος λέει πως ο Άγιος Δημήτριος είναι το πρώτο και το τελευταίο κόσμημα της πόλης, ο άφθονος πλούτος, ο ανεξάντλητος θησαυρός.

Στις γιορτές του Αγίου, οι ομιλητές έβρισκαν την ευκαιρία να θίξουν και τα προβλήματα της πόλης. Ο Αρχιεπίσκοπος της Θεσσαλονίκης Ισίδωρος εκτός από τις αναφορές που κάνει στην προσφορά του Αγίου, τα θαύματα του και τη φυσιογνωμία του, αναφέρεται στη δυσφορία των κατοίκων προς τους πολιτικούς άρχοντες της πόλης και προς τους Οθωμανούς για την φορολογία που επέβαλαν.13

Για τη φιλολογία περί του Αγίου Δημητρίου, που δημιουργήθηκε σε διάστημα χιλίων χρόνων14, ο Βασίλειος Λαούρδας αναφέρει χαρακτηριστικά: «Δεν νομίζω πως θα ήταν λάθος αν λέγαμε ότι εδώ στη Θεσσαλονίκη, το 14ο αιώνα παράλληλα με την ακμή της μυστικής θεολογίας έχουμε και τα πρώτα φτερουγίσματα της νεοελληνικής εθνικής συνειδήσεως με κύριο φορέα την κλασική παιδεία».15 Η λατρεία του Αγίου Δημητρίου, κατά το 14ο αιώνα, είχε τόσο μεγάλη έκταση και τέτοια προσήλωση, που πολλοί λόγοι αναρωτήθηκαν αν αυτή ήταν «επάνοδος στην ειδωλολατρεία». Πολλές φορές λεγόταν πως ο Άγιος Δημήτριος ήταν

ανώτερος από τον Ιωάννη τον Βαπτιστή. Ο χαρτοφύλαξ Σταυράκιος πίστευε πως στη Θεσσαλονίκη ο Άγιος Δημήτριος λατρευόταν περισσότερο κι από το Χριστό. Για τους Θεσσαλονικείς ο ανώτερος όρκος ήταν να ορκιστούν στον Άγιο προστάτη τους: «μα τον σον και ημών απάντων Δημήτριον, τον κηδεμόνα της Θεσσαλονίκης και πολιούχον».16

Και άλλες πόλεις λάτρευαν και τιμούσαν τον Άγιο και κυρίως η Κωνσταντινούπολη που είχε προστάτιδα τη Θεοτόκο. Η συλλατρεία αυτή είναι πιθανόν να ξεκίνησε από το τέλος του 5ου αιώνα και τις αρχές του 6ου και να έχει τις ρίζες της τόσο σε θρησκευτικούς όσο και σε πολιτικούς λόγους.17

Την εποχή αυτή (μέσα 14ου αιώνα), έπειτα από την απώλεια της Μικράς Ασίας, το κέντρο της οικονομικής ζωής μεταφέρεται στα Βαλκάνια και κυρίως στη Θεσσαλονίκη, που ήταν η μεγαλύτερη πόλη. Το λιμάνι της είναι από τα σπουδαιότερα της Ανατολικής Μεσογείου και παρουσιάζει μεγάλη κίνηση. Δεν είναι πια κέντρο διαμετακομιστικού εμπορίου γιατί το εμπόριο και η ναυτιλία έχουν περάσει στα χέρια των γενοβέζων και των βενετσιάνων. Βέβαια στην πόλη υπήρχαν πλήθος συντεχνίες, σιδηρουργεία, χαλκουργεία, υαλουργεία και εμπορικά καταστήματα κάθε είδους. Παράλληλα όμως στη Θεσσαλονίκη ζουν αγροτικός και εργατικός πληθυσμός. Αγρότες, μισθωτοί, τεχνίτες, εργάτες δεν «πιάνουν» στα χέρια τους τα κέρδη από την οικονομική τους δραστηριότητα: Τα κέρδη των επιχειρήσεων και του εμπορίου τα δρέπουν οι γαιοκτήμονες και ο ανώτερος κλήρος. Μεταξύ γαιοκτημόνων και λαού ξεσπάει στα 1349 μια μεγάλη κρίση που εκφράζεται με το κίνημα των ζηλωτών. Ο εμφύλιος αυτός πόλεμος ανεβάζει στην εξουσία τους ζηλωτές και η πόλη μετατρέπεται σε λαϊκή δημοκρατία. Έτσι, «η Θεσσαλονίκη δίδαξε στη φθίνουσα μεσαιωνική Ανατολή ότι ήταν δυνατό να αυτοδιοικηθεί μια πόλη και χωρίς άρχοντες».18 Στα 1350 ο Ι. Κατακουζηνός εισέρχεται νικητής στη Θεσσαλονίκη και καταπνίγει το κίνημα των ζηλωτών. Η λαϊκή εξουσία χάνεται. Οι ευγενείς και οι δυνατοί παίρνουν πάλι την πρωτοβουλία στην αρχή της πόλης.19

Γ) Τα Δημήτρια μέχρι την άλωση του 1430μ.Χ.

Η ακμάζουσα Θεσσαλονίκη του 13ου και 14ου αιώνα με τα εργαστήρια τέχνης, τις καλλιτεχνικές σχολές και τα σχολεία της, που ήταν ονομαστά σ' όλη τη Βαλκανική, είχε αποκτήσει μεγάλη αίγλη. Σημαντική ήταν επίσης αυτή την εποχή και η πρόοδος των νομικών επιστημών: νομικοί και λόγιοι που ασχολήθηκαν με το δίκαιο όπως ο Νικηφόρος Χούμνος, ο Θ. Μάγιστρος, ο Δ. Κυδώνης, ο Καβάσιλας αποτελούν φωτεινές πνευματικές μορφές της Θεσσαλονίκης. Εξέχουσα μορφή της νομικής επιστήμης υπήρξε, βέβαια, και ο Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος, ο οποίος με το έργο του «Εξάβιβλος» συνδέει τη δικαιοσύνη με το όλο πνεύμα της χριστιανικής διδασκαλίας.20

Ήδη από το 10ο αιώνα η Θεσσαλονίκη είναι η δεύτερη εμπορική και βιοτεχνική πόλη της ανατολικής αυτοκρατορίας. Τα караβάνια κατέφθαναν σ' αυτή με ποικιλία εμπορευμάτων και βιοτεχνικών ειδών: φαγώσιμα, τσόχες, πανιά, χαβιάρι από τη Ρωσία, μεταξωτά υφάσματα, λάδια, κρασιά από την Ιταλία και την Ισπανία, σαπούνια από τη Βενετία, ακόμη και πολύτιμους λίθους, χρυσό, ασήμι μπορούσε να βρει κανείς στο λιμάνι και την αγορά της. Πάντοτε η πόλη παρουσίαζε μεγάλη κίνηση. Γνώριζε όμως τη μεγαλύτερη ακμή κατά τις παραμονές της γιορτής του Αγίου Δημητρίου. Την εποχή αυτή «οίχονται πανηγύρεις», όπως λέει και ο Ι. Αναγνώστου. Μέσα και έξω από την πόλη, στους χώρους που γίνονταν το εμπορικό πανηγύρι, συναντούσε κανείς Νοτιοελλαδίτες, Μικρασιάτες, Ιταλούς, Γάλλους, «φοίνικες», Ρώσους, Σύριους... και Αιγυπτίους επισκέπτες. Φωνές, τσακώματα, γέλια, συμφωνίες, έμποροι που διαλαλούσαν τα εμπορεύματα τους, άνδρες, γυναίκες και παιδιά, Έλληνες και ξένοι ταξιδιώτες δημιουργούσαν απaráμιλλη ατμόσφαιρα. Ολόκληρη η πόλη μετατρέποταν σ' ένα λαϊκό πανηγύρι που περιλάμβανε λαμπρές καλλιτεχνικές εκδηλώσεις και θρησκευτικές ακολουθίες.

Στη Βυζαντινή Θεσσαλονίκη των ύστερων χρόνων που συνυπάρχει το τελετουργικό και το εμπορικό πνεύμα, η γιορτή των Δημητρίων γίνεται το μεγάλο εμπορικό και ψυχαγωγικό πανηγύρι της Ρωμοσύνης. Τις ημέρες αυτές οι Θεσσαλονικείς είχαν τη δυνατότητα, από τη μια να απολαμβάνουν διάφορες διασκεδάσεις και από την άλλη να παρακολουθούν τους φιλοσόφους και τους λόγιους, που καταπιάνονταν με διάφορα θέματα και έδιναν διαλέξεις, στη ροή της σκέψης τους: «Στο 14ο αιώνα μια πνοή ανθρωπισμού και ελεύθερης σκέψης διασχίζει τη μεγάλη μακεδονική πόλη που ονομαζόταν αυτή τη στιγμή «η πόλη των χαρίτων»²¹. Πράγματι, μέσα σ' αυτή την υλική ευμάρεια που υπήρχε στη Θεσσαλονίκη του 14ου αιώνα, ανθρωπιστικό και θρησκευτικό ιδεώδες ενώνονται σ' ένα γοητευτικότατο κράμα. Απ' τον Κωνσταντίνο Αρμενόπουλο πληροφορούμαστε πως ο Άγιος Δημήτριος, εκτός απ' τη μεγάλη του γιορτή, γιορτάζονταν τρεις φορές την εβδομάδα: την Κυριακή, την Τετάρτη και την Παρασκευή στο ναό της Αχειροποιήτου, ταυτόχρονα με την Παναγία.

Από τις αρχές του Οκτωβρίου στους ναούς της Θεσσαλονίκης τελούνταν ύμνοι, άσματα και ομιλίες που τέλειωναν οκτώ ημέρες μετά τη γιορτή του Αγίου, δηλαδή στις 3 Νοεμβρίου. Από την 1η Οκτωβρίου οι περισσότεροι ευσεβείς νήστευαν μέχρι την παραμονή. Όλος ο Οκτώβριος λεγόταν «μήνας αθλήσεως» του Αγίου Δημητρίου. Από τις 20 Οκτωβρίου και μέχρι την παραμονή της μεγάλης γιορτής όλος ο κόσμος βρισκόταν στο πόδι κάνοντας προετοιμασίες. Το διάστημα αυτό των έξι ημερών λεγόταν «προεόρτια». Συγχρόνως στις 20 Οκτωβρίου άρχιζε και το μεγάλο εμπορικό πανηγύρι των Δημητρίων που κρατούσε μια βδομάδα. Η πολυκοσμία, η κίνηση, ο μεγάλος αριθμός εμπορευμάτων έδιναν την εντύπωση της ύπαρξης μιας ακόμη πολιτείας έξω από τα τείχη που συνυπήρχε μ' αυτή της Θεσσαλονίκης.

Την παραμονή της γιορτής του Αγίου στις 25 Οκτωβρίου, όλοι οι ναοί της πόλης φωτίζονταν μεγαλόπρεπα και γέμιζαν από κόσμο. Οι ναοί του Αγίου Δημητρίου και της Αχειροποιήτου είχαν ιδιαίτερη λαμπρότητα και μεγαλοπρέπεια. Τα πλήθη των Θεσσαλονικέων και των επισκεπτών κυριολεκτικά τους κατέκλυζαν. Μόλις νύχτωνε, ξεκινούσε από το ναό της καταφυγής μεγάλη ιερή πομπή.²² Επικεφαλής ήταν ο Αρχιεπίσκοπος και ο κλήρος της πόλης και τους περιστοίχιζαν ιεροψάλτες, που τους συνόδευαν φωνητικά ήχοι μουσικών οργάνων και τους φώτιζαν απαλά αναμμένες λαμπάδες. Ακολουθούσε το μεγάλο πλήθος και τελικά η μεγαλειώδης πομπή, παίρνοντας την Εγνατία Οδό, την κυριότερη οδική αρτηρία της πόλης, έφτανε στο ναό της Αχειροποιήτου. Εκεί ύστερα από τις ευχαριστίες του κόσμου προς τον Άγιο και τις καινούριες ευχές που δίνονταν, εκφωνούνταν ο πανηγυρικός της ημέρας. Κατόπιν η πομπή επέστρεφε στο ναό του Αγίου Δημητρίου, όπου και ψαλλόταν λειτουργία στην οποία πρωτοστατούσε ο Αρχιεπίσκοπος. Πολλοί χριστιανοί, όπως μας πληροφορεί ο Ισίδωρος, έκαναν το γύρο του ναού, συμβολίζοντας έτσι το δρόμο του μαρτυρίου του Αγίου.

Απ' τον Ισίδωρο μαθαίνουμε επίσης πως η μεγάλη γιορτή ήταν χωρισμένη σε τέσσερα πανηγύρια: «Φόρον συν ωσανεί και ημείς ή μάλλον οία τινά δώρα τω μάρτυρι προσάγομεν τας ειρημένας τέσσαρας πανηγύρεις». Η πρώτη γιορτή γινόταν την ημέρα του Αγίου στην οποία μετείχε ο ίδιος ο αυτοκράτορας με την ακολουθία του, ο διοικητής, οι ευγενείς και οι άρχοντες που φορούσαν «απαστράπτουσας στολάς και επέβαινον επί λαμπρότατων ίππων».²³ Η δεύτερη ήταν αφιερωμένη στον αρχιεπίσκοπο και τον κλήρο της πόλης, η τρίτη στους μοναχούς και, τέλος, στις 3 Νοεμβρίου η τελευταία γιορτή που λεγόταν «οχταήμερος» και στην οποία έπαιρνε μέρος όλος ο λαός.

Μια ακόμη αξιόλογη πηγή που μας πληροφορεί για τις τελετές της πανηγύρεως του Αγίου Δημητρίου είναι ο Κώδικας του αρχιεπισκόπου Συμεών.²⁴ Σύμφωνα μ' αυτόν, κατά την ιερή πομπή περιφέρονταν «το κιβώτιον μετά του μύρου» (στίχ. 45) κι όχι η εικόνα του Αγίου όπως συνηθίζεται σήμερα. Επίσης, όπως φαίνεται απ' τις περιγραφές του, στην εποχή του πρέπει να έγιναν μεταρρυθμίσεις και η πομπή δεν στάθμευε πια στο ναό της Αχειροποιήτου. Η διάρθρωση της πομπής δίνεται με κάθε λεπτομέρεια απ' τον Συμεών και παρουσιάζει ιδιαίτερο κοινωνιολογικό και σημειολογικό ενδιαφέρον. Στο τέλος της «πομπικής» τελετουργίας γινόταν η τελευταία περιφορά γύρω απ' τον τάφο του Αγίου και στη συνέχεια τελούνταν η Θεία Λειτουργία.²⁵

Πρέπει βέβαια να υποθέσουμε πως τόσο εκείνοι που κατείχαν στα χέρια τους το εμπόριο όσο και οι πολιτικές και θρησκευτικές αρχές ενθάρρυναν την ύπαρξη του θεσμού των Δημητρίων: η πόλη, χάρι στα Δημήτρια αποκτούσε φήμη, ενώ συγχρόνως τις ημέρες εκείνες αύξανε σημαντικά ο

αριθμός των επισκεπτών, Ελλήνων και ξένων, οι οποίοι συντελούσαν στη διακίνηση και άφθονη ροή χρήματος και στην τόνωση της τοπικής οικονομίας. Εξάλλου, πέρα από την παραδοσιακή του φύση ως εορταστικής εκδήλωσης που εξυπηρετούσε τις προσωπικές – λαϊκές θρησκευτικές και ψυχαγωγικές ανάγκες, την εθνική – πολιτισμική ταυτοποίηση και κοινωνική συνοχή, και τις στρατηγικές κοινωνικής ισχύος, ο θεσμός της πανηγύρεως των Βυζαντινών Δημητρίων αναδείχτηκε σε καίριο πολιτικό μέσο προπαγάνδας της αυτοκρατορικής ιδεολογίας, οικονομικού και κοινωνικού ανταγωνισμού, αλλά και αλληλογνωριμίας και διευθέτησης και επίλυσης διαφορών. Τα Δημήτρια της Βυζαντινής Περιόδου παρουσιάζουν, σύμφωνα με τις πηγές, συνέχεια στη μορφή και το κοινωνικό – πολιτικό περιεχόμενο τους αλλά, παράλληλα, και την αναγκαία και ιστορικά διαμορφούμενη αναπροσαρμογή, η οποία τα καθιστούσε, στη διάρκεια όλης αυτής της μακρόχρονης περιόδου (10ος αι. – 15ος αι.), θεσμό ζωντανό, δεμένο οργανικά με την ευημερία και ανάπτυξη της Θεσσαλονίκης, πανήγυρη ζωτικής σημασίας για την ευρύτερη περιοχή.

Παραπομπές – υποσημειώσεις:

1. Αδαμάντιος Ι. Αδαμαντίου, Η Βυζαντινή Θεσσαλονίκη: ιστορία – κοινωνικός βίος – τέχνη, σελ.11, εν Αθήναις 1914.
2. Αδ. Ι. Αδαμαντίου, όπως παραπάνω, σελ. 56.
3. Δ. Σ. Ηλιάδου, Ο Άγιος Δημήτριος και οι Σλάβοι, ανάπτυπον εκ των πεπραγμένων του Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου, τόμ. Γ', Αθήνα 1957.
4. Βλ. σχετικά: α) Γ. θεοχαρίδη, Σίρμιον ή Θεσσαλονίκη, δημοσίευμα της ΕΜΣ, β) Αγγ. Κωνσταντακοπούλου, Ιστορική γεωγραφία της Μακεδονίας, (4ος – 6ος αι.), σελ. 64-73, Γιάννενα 1984. γ) Άμαντος Ι. Κωνσταντίνος. Ιστορικά του Βυζαντινού Κράτους, τόμ. Α' σελ. 162-167, εκδ. Γ', Αθήναι 1963.
5. Φαίδων Κουκουλές: Βυζαντινών βίος και πολιτισμός, τόμ. Γ' σελ. 270-281, Αθήνα 1949.
6. Όπως 1., σελ. 11-12.
7. T. Tafel: De Thessalonica ejusque agno Benlin, σελ. 228-9, 1839.
8. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος: Ιστορία της Θεσσαλονίκης, σελ. 100, Θεσσαλονίκη 1983.
9. Τιμαρίων: Ellisen Analekten der Mittel – und Neugriechi Literatur.
10. Περί υποκρίσεως λόγος, Migne 136, σελ. 374.

11. Ο Δημ. Χρυσολωράς στο εγκώμιο που πλέκει στον Άγιο Δημήτριο από τη μια μιλάει για τον Άγιο και το μύρο που αναβλύζει από το σώμα του και από την άλλη μας δίνει τη μοναδική πληροφορία (γραπτή), για τον αριθμό των στρατιωτών που πήγαν να τον σκοτώσουν. Ο Χρυσολωράς αναφέρει πως οι στρατιώτες ήταν έξι.

12. Σήμερα υπάρχουν δύο παραστάσεις του μαρτυρίου του Αγίου με έξι στρατιώτες: η πρώτη βρίσκεται στην Τράπεζα της μονής της Λαύρας στο Άγιο Όρος, ενώ η δεύτερη είναι του Γιώργου Καρτεζά και βρίσκεται στο μουσείο Μπενάκη. Και οι δύο εικόνες είναι του 16ου αιώνα και πρέπει να έγιναν από πρότυπα παλαιότερης εποχής.

13. Migne: Patrologia graeca 151, 536-538.

14. Β. Λαούρδας: Ισιδώρου Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης. Ομιλίες 1 παραπάνω 8 εις τας εορτάς του Αγίου Δημητρίου, Ελληνικά – περιοδικό σύγγραμμα της ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη 1954.

15. Διακρίνουμε τρία είδη κειμένων: α) Passio που περιλαμβάνουν τις παραδόσεις θαυμάτων κατά την περίοδο του μαρτυρίου ή αμέσως μετά β) Miracula που περιλαμβάνουν τα θαύματα μεταγενέστερης περιόδου γ) Laudatio που περιλαμβάνουν τα εγκώμια προς τιμή του Αγίου Δημητρίου.

16. Β. Λαούρδας: Η κλασική φιλολογία εις την Θεσσαλονίκη κατά τον 14ο αιώνα, ΕΜΣ- ΙΜΧΛ, Θεσσαλονίκη 1960.

17. Γ. Ακροπολίτης: εκδ. Heisenberg κεφ. 45, 81-82.

18. Georg Ostrogorsky: Ιστορία του βυζαντινού κράτους, εκδ. Σ. Δ. Βασιλόπουλος, τόμ. 3ος, 211, Αθήνα 1981.

19. Η Θεσσαλονίκη την εποχή των Παλαιολόγων, άρθρο του Θ. Παπαζώτου, περιοδικό «Αρχαιολογία», τεύχος 7, 1983.

20. Για πληροφορίες βλέπε: α) Αδ. Ι. Αδαμαντίου: Η βυζαντινή Θεσσαλονίκη εν Αθήναις 1914. β) Γιάννης Κορδάτος: Ακμή και Παρακμή του Βυζαντίου, Αθήνα 1974. γ) Αλεξ. Λέτσας: Ιστορία της Θεσσαλονίκης, Αθήναι 1961. δ) Αποστ. Ε. Βακαλόπουλος: Ιστορία της Θεσσαλονίκης 316 π.Χ.- 1983, Θεσσαλονίκη 1983. ε) Αποστ. Παπαγιαννόπουλος: Ιστορία της Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1982. στ) Περιοδικό «Αρχαιολογία», τεύχος 7, 1983.

21. Η εξάβιβλος γράφτηκε γύρω στα 1345 και ίσχυε στη χώρα μας ως αστικός κώδικας μέχρι το 1946.

22. Καρόλου Ντηλ: Η Θεσσαλονίκη, μετ. Κ. Χαραλαμπίδη, σελ. 15-16. Θεσσαλονίκη 1980.

23. Ο ναός της Καταφυγής ήταν ο ναός που δίδασκε τη χριστιανική πίστη ο Άγιος Δημήτριος και εκεί πιάστηκε από τη στρατιωτική φρουρά του Γαλερίου. Βρισκόταν κοντά στην εκκλησία της Παναγίας των Χαλκέων. Σήμερα ο ναός αυτός δεν σώζεται.

24. Αδ. Ι. Αδαμαντίου: Η Βυζαντινή Θεσσαλονίκη – ιστορία – κοινωνικός βίος – τέχνη, σελ. 104, εν Αθήναις. 1914.

25. Ο Κώδικας αυτός πρέπει να γράφτηκε από τον ίδιο τον Αρχιεπίσκοπο Συμεών ή με οδηγίες που αυτός είχε υποδείξει. Αναφέρεται στην περίοδο 1419 – 1429 που ο Συμεών ήταν Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης. Βλ. επίσης Β. Λαούρδας: Συμεών Θεσσαλονίκης – Ακριβής διάταξις της εορτής του Αγίου Δημητρίου, εκδ. «Γρηγόριος Παλαμάς», Θεσσαλονίκη 1956. – Επίσης Π. Ν. Τρεμπέλα: Ακολουθία του όρθρου και του εσπερινού, σελ. 128, Αθήνα 1954.

26. **Αμαλία Κ. Ηλιάδη, φιλόλογος-ιστορικός, Διετής Μεταπτυχιακό Δίπλωμα Βυζαντινής Ιστορίας από το Α.Π.Θ., Διευθύντρια 5^{ου} ΓΕΛ Τρικάλων.**

Τα “θαύματα” του Αγίου Δημητρίου ως ιστορικές πηγές. Επιδρομές και Σλαβικές εποικίσεις εντεύθεν του Δουνάβεως Τρίκαλα, 2003

Στη Μελέτη αυτή γίνεται λόγος για τις πρώτες επαφές του ελληνισμού με τους Σλάβους, για την εγκατάσταση των τελευταίων στη Βόρεια Βαλκανική, αρχικά, και στη συνέχεια στην Ελληνική Χερσόνησο, για την ακτινοβολία του ελληνικού στοιχείου και τις μεθόδους εισαγωγής επήλυδων στο στρατιωτικό, διοικητικό, πολιτικό και πολιτιστικό πλαίσιο της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Επίσης γίνεται εκτενής αναφορά στα “Θαύματα” του Αγίου Δημητρίου, κειμένου που αναφέρεται στις επιδρομές και την εγκατάσταση των Σλαβικών φύλων στην περιφέρεια Θεσσαλονίκης και στην ευρύτερη περιοχή Μακεδονίας- Θράκης. Σε κανένα άλλο ντοκουμέντο του Χριστιανικού Μεσαίωνα, εκτός απ’ τα “Θαύματα” ή “Miraculs” δεν υπάρχει τόσο σθεναρή η πεποίθηση των πολιτών ότι η πόλη τους προστατεύεται απ’ την υπερφυσική προστασία του θείου πάτρωνά της. Είναι πεπεισμένοι απολύτως -όπως φαίνεται και μαρτυρείται στα “Θαύματα”- ότι ο Άγιος Δημήτριος έσωσε τη Θεσσαλονίκη από επιδημίες, πείνα, εμφύλιο πόλεμο, και πάνω απ’ όλα, απ’ τις βαρβαρικές επιδρομές.